

12. Código Civil de la República Argentina de 1869, Ley N 340. URL: <https://docs.argentina.justia.com/federales/codigos/codigo-civil-apr-8-2010.pdf>.
13. Código Civil y Comercial de la Nación de 2014, Ley N 26.994. URL: <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/es/ar/ar149es.pdf>.
14. Fawcett J. Cheshire, North and Fawcett's Private International Law / J. Fawcett, J. Carruthers. Oxford, 2008. (Oxford University Press). 1632 p.
15. Turkey Law on International Private and Procedure Law of 2007, No. 5718. URL: <http://jafbase.fr/docAsie/Turquie/Private%20international%20law%20Turkey.pdf>.

УДК 347.426.6

ЛЯШЕВСЬКА Л.І.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕОБХІДНОЮ ОБОРОНОЮ

У статті досліджуються особливості необхідної оборони як способу самозахисту. Підкреслюється комплексний характер необхідної оборони, оскільки такі дії особи можуть містити ознаки цивільних, адміністративних та кримінальних правопорушень. Розглядаються особливості відшкодування шкоди, завданої особою, що діяла у стані необхідної оборони.

Ключові слова: необхідна оборона, спосіб самозахисту, субсидіарна відповідальність, деліктні зобов'язання, регресне відшкодування шкоди.

В статье исследуются особенности необходимой обороны как способа самозащиты. Подчеркивается комплексный характер необходимой обороны, поскольку превышение ее пределов может содержать признаки гражданских, административных и уголовных правонарушений. Рассматриваются особенности возмещения вреда, причиненного лицом, действовавшим в состоянии необходимой обороны.

Ключевые слова: необходимая оборона, способ самозащиты, субсидиарная ответственность, деликтные обязательства, регрессное возмещение вреда.

The article investigates the features of necessary defence as a means of self-defence. The complex nature of necessary defence is emphasized, since its acts may contain the signs of civil, administrative and criminal offences. The peculiarities of the compensation for the harm caused by a person acting in the state of necessary defence are considered.

Key words: necessary defence, method of self-defence, subsidiary liability, tort obligations, regress compensation for the harm.

Вступ. Необхідна оборона є ефективним та поширеним способом самозахисту. Вона полягає у діях фактичного характеру, що є відповіддю на правопорушення, які вчиняються у формі дій фактичного характеру. Проблемами необхідної оборони та відшкодуванням шкоди у цьому випадку займались вчені-цивілісти: В.П. Грибанов, О.О. Отраднова, С.П. Параниця, Л.Л. Стецюк, В.Л. Яроцький та ін. Однак наявних досліджень у цій сфері замало. Крім того, відшкодування шкоди при необхідній обороні є важливим інструментом належної реалізації прав і законних інтересів громадян. Таким чином, питання відшкодування шкоди, завданої необхідною обороною, є актуальною темою і потребує подальших досліджень.

© ЛЯШЕВСЬКА Л.І. – кандидат юридичних наук, спеціаліст 1 категорії відділу науково-інформаційної та аналітичної підтримки фахових видань (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

Постановка завдання. Метою статті є дослідження необхідної оборони як способу самозахисту в цивільному праві, а також механізм відшкодування шкоди у цьому разі.

Результати дослідження. У правовій системі місце може займати галузь права, окремий інститут необхідної оборони та його місце в правовій системі України вдало зазначила О.І. Антонюк, що оскільки під час необхідної оборони особа може чинити дії, що можуть потрапляти під ознаки не лише цивільних, але й адміністративних та кримінальних правопорушень, а також захищатися не лише від цивільних, але й адміністративних та кримінальних правопорушень, питання самооборони регулюються цивільним, адміністративним та кримінальним законодавством [1, с. 112]. Таким чином, інститут необхідної оборони може бути охарактеризований як комплексний (цивільно-правовий і кримінально-правовий). На відміну від кримінального законодавства, у цивільному праві під необхідною обороною вважають не тільки дії особи, які «відповідають ознакам складу злочину», й ті дії особи, яка обороняється, які не відповідають ознакам злочину, але відповідають ознакам цивільного правопорушення [2, с. 119]. Отже, у цивільному праві поняття необхідної оборони ширше, ніж у кримінальному.

Необхідна оборона є класичним прикладом неможливості використання конструкції зоб'язання з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, через свої особливості. Саме в аспекті необхідної оборони яскраво проявляються всі недоліки такої конструкції і переваги «зоб'язання з відшкодування шкоди, завданої протиправними діями». Відносини, в яких може застосовуватися самозахист, мають абсолютний характер, у зв'язку з чим конструкція суб'єктного складу може мати дві форми: 1) порушник і суб'єкт самозахисту; 2) потерпілий і суб'єкт самозахисту. У першому випадку суб'єктом, який застосовує самозахист, є безпосередньо потерпілий, тобто особа, на чії права і законні інтереси здійснюється посягання. В іншому випадку суб'єктом самозахисту є третя особа, яка захищає права й законні інтереси інших суб'єктів, тобто потерпілого. Обидві зазначені структури суб'єктного складу дають підстави для розвитку механізму трансформації потерпілого в порушника і порушника в потерпілого. Відправною точкою дії такого механізму виступає набуття самозахистом елементу протиправності, що є наслідком перевищення встановлених меж його використання. При розгляді меж використання способів неюрисдикційного захисту, у т.ч. дії при необхідній обороні, відповідне співвідношення між завданою такими способами шкодою і шкодою, що відвертається (завдається правопорушенням), необхідно визначати з огляду на її матеріальний склад у випадках, де це можливо. Зокрема, на відміну від кримінального чи адміністративного законодавства, в якому, наприклад, захист майна, що має значну вартість, від знищення є правомірним при спричиненні здоров'ю порушника шкоди у формі ушкоджень середнього ступеня тяжкості [3, с. 39], правомірність самозахисту в приватноправовому аспекті має визначатися з огляду на співвідношення розміру завданої шкоди розміру шкоди, що відвертається. У зв'язку з наведеним, матеріальний еквівалент визначення співрозмірності завданої шкоди і такої, що відвертається, в цивільних правовідносинах, по-перше, забезпечить диференційований підхід до самозахисту і визначення його ознак й умов правомірності в різних правовідносинах, чим мінімізує необгрунтоване змішування різних галузей права, а, по-друге, дасть змогу забезпечити досягнення мети окремих видів юридичної відповідальності (кримінальної, цивільної, адміністративної) з огляду на принципи відповідних галузей права. Адже в такому разі умови співрозмірності самозахисту і порушення можуть визначатися на різних підставах у цивільній й інших галузях права.

Варто зазначити, що в юридичній літературі, навіть цивілістичній, питання вимог до самооборони розроблено досить детально. Зокрема, як зазначив Т.С. Порошук, розрізняють умови, які стосуються нападу, і умови, які стосуються захисту. Для визначення дій особи, що захищається, скоєними у стані необхідної оборони, треба, щоб напад був дійсним (реальним), наявним і протиправним. Своєю чергою, захист не має передбачати перевищення меж необхідної оборони [4, с. 195]. Цивільно-правова відповідальність при перевищенні меж необхідної оборони виникає у зв'язку із протиправним заподіянням шкоди майну, здоров'ю чи життю [5, с. 322]. При цьому ч. 1 ст. 1169 ЦК України чітко визначено, що шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується [6, с. 1169]. Відповідний підхід було підтримано вітчизняним вченим С.П. Параницею [8, с. 34]. Тобто шкода, що відвертається необхідною обороною, не має бути явно меншою за завдану використанням таких способів захисту.

У такому разі при вирішенні питання відшкодування завданої шкоди має застосовуватися така формула: компенсації потерпілою особою (суб'єктом самозахисту), підлягає шкода, завдана порушнику за вирахуванням із неї розміру завданої порушником шкоди (шкоди, що відверта-

ється) при позитивному значенні отриманого результату. У результаті такої формули отримуюмо розмір шкоди, завданої при перевищенні меж самозахисту, однак лише за умови, що розмір завданої шкоди (шкоди, що відвертається) є явно меншим за шкоду, завдану порушнику. Інакше самозахист є правомірним і на стороні суб'єкта самозахисту не виникає обов'язку з відшкодування завданої шкоди. Таким чином, якщо необхідна оборона є правомірною, правопорушник, крім того, що в результаті порушення прав і законних інтересів інших учасників цивільного обороту може зазнати шкоди, яка не відшкодовується, він ще й зобов'язується відшкодувати завдану ним шкоду, що робить саме порушення для нього економічно не вигідним. З позицій же самозахисту більш правильною моделлю поведінки є вчинення самозахисту, необхідного та достатнього для припинення порушення прав (відвернення загрози порушення прав).

При цьому необхідно звернути увагу на те, що загальний підхід до співрозмірності самозахисту і правопорушення не позбавляє права законодавця в окремих випадках встановлювати таку співрозмірність у «ручному режимі», тобто стосовно кожного окремого способу і випадку окремо. В юридичній практиці вже давно активно використовується роз'яснення Верховного Суду України для здійснення юридичної кваліфікації дій при самозахисті. Йдеться про постанову Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону», якою суд роз'яснив, що правомірним варто вважати застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів незалежно від того, якої тяжкості шкода заподіяна тому, хто посягає, якщо воно здійснене для захисту від нападу озброєної особи або групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення (пункт 3) [9, п. 3]. Йдеться про те, що при здійсненні протиправного посягання групою осіб співрозмірність завданої шкоди тій, що відвертається, має визначатися стосовно кожного правопорушника окремо, а не шляхом співвідношення шкоди, що відвертається, загальній завданій шкоді. Інакше виходить так, що збереження життя двох чи трьох членів родини, які перебувають у житлі, при спричиненні смерті чотирьом правопорушникам, які намагалися протиправно провратися в оселю, буде законним із позицій кримінального законодавства, однак вважатиметься перевищенням із позицій цивільного законодавства і родини правопорушників матимуть право на відшкодування витрат, пов'язаних з їх смертю, що є несправедливим. У зв'язку з цим за наявності множинності в суб'єктному складі на стороні правопорушника, шкода, що відвертається, визначається стосовно кожного правопорушника, а не всіх.

При цьому, якщо відповідне положення знайде відображення в нормі законодавства, то це означатиме, що законодавець в імперативному порядку визначив конкретні межі самозахисту в конкретному випадку, що треба розглядати як уточнення наявних щодо конкретної ситуації умов.

На завершення розгляду порядку відшкодування шкоди, завданої особі перевищенням меж необхідної оборони, необхідно також вирішити питання, чи можна в цьому разі розглядати право правопорушника, який зазнав шкоди від суб'єкта самозахисту – третьої особи, вимагати відшкодування від особи, в чій інтересах діяв суб'єкт самозахисту і чи має право такий суб'єкт на регресну вимогу стосовно особи, в чій інтересах він діяв, якщо шкода відшкодовується ним. Тобто йдеться про те, хто є суб'єктом відшкодування шкоди, завданої перевищенням меж самозахисту, – суб'єкт самозахисту, потерпілий, або вони виступають як солідарні чи субсидіарні боржники перед правопорушником – потерпілим?

В окресленому ракурсі необхідно зауважити, що, відповідно до вітчизняної концепції відповідальності за вчинення правопорушення, вона має персональний характер і стосується виключно особи, яка вчинила правопорушення. Це пояснюється, перш за все, функціями відповідальності, що передбачають здійснення, крім компенсаційно-відновлювального, ще й виховного впливу на порушника. Це неможливо у разі перекладання обов'язку відшкодування на іншу особу (субсидіарна відповідальність).

Стосовно можливості покладення обов'язку з відшкодування завданої суб'єктом самозахисту шкоди на особу, в чій інтересах вона діяла, або запровадження механізму регресного відшкодування, то, на нашу думку, це повністю суперечить конструкції деліктної відповідальності і має більше недоліків, ніж переваг. По-перше, такий підхід виключає охоронний вплив права на порушника, у зв'язку з чим не має стримуючого характеру. Тобто порушник може виходити за межі самозахисту, оскільки знає, що обов'язок відшкодування буде покладено на особу, в чій інтересах він діє. На стороні суб'єкта самозахисту і так є інструмент, що стимулює його до правомірної поведінки – карт-бланш, можливість неявного перевищення меж самозахисту. У зв'язку з цим створення на стороні такого суб'єкта додаткових механізмів зменшення або ви-

ключення відповідальності не є ефективним. По-друге, в такому разі запроваджується безвинна відповідальність, оскільки відсутній причинно-наслідковий зв'язок між діянням особи, в чій інтересах діє суб'єкт самозахисту, і наслідком у формі шкоди, завданої порушнику. У зв'язку з цим використання відповідних механізмів у відносинах із відшкодування шкоди, завданої необхідною обороною, загалом робить сам механізм відповідальності неефективним. Однак при цьому необхідно зазначити і те, що за своєю природою регресне зобов'язання є зобов'язанням *ex lege*, тобто таким, що базується безпосередньо на вимозі закону. Закон є єдиною підставою виникнення регресного зобов'язання [10, с. 280].

Покладення відповідного обов'язку на державу пов'язується з виконанням нею відповідних функцій, зокрема в частині створення безпечних умов для проживання особи. Одним із чинників, що зумовлюють такі умови, є злочинність. Тому неможливість зведення показника злочинності до нуля зумовлює участь держави в компенсації шкоди потерпілим від злочинів, якщо поновлення порушених прав не може бути здійснено за рахунок майна порушника.

Суб'єктний склад відносин із необхідної оборони може мати специфічний формат. Зокрема, як зазначає Л.Л. Стецюк, недієздатні особи можуть бути гестором – суб'єктом самозахисту шляхом вчинення юридичних вчинків у майнових інтересах іншої особи [11, с. 867]. Хоча в такому разі, на наше переконання, необхідно все ж таки встановлювати суб'єктивну сторону відповідного діяння, адже самозахист, як ми зазначили, є усвідомлюваною протидією, а не умисним заподіянням шкоди. Що ж стосується особи, яка здійснює посягання, то у разі, коли нею є неповнолітній, сам факт посягання спричиняє виникнення зобов'язання з множинністю осіб на стороні заподіювача. Зокрема, як зазначили В.М. Парасюк і І.В. Садовник, малолітній, який не досягнув чотирнадцятирічного віку, не може бути визнаний уповноваженим суб'єктом у деліктному зобов'язанні [12, с. 141]. При цьому О.О. Отраднава зазначає, що особливістю деліктних зобов'язань із множинністю осіб є те, що в них одночасно можуть існувати різні види множинності. Так, наприклад, якщо шкода заподіяна діями кількох малолітніх осіб, множинність між батьками (усиновлювачами) малолітніх буде частковою. При цьому, якщо у малолітнього є двоє батьків, вони мають солідарно відшкодувати заподіяну їх дитиною шкоду. Отже, має місце одночасна дольова та солідарна множинність. Ще складніша ситуація виникає у разі заподіяння шкоди неповнолітніми особами у віці від 14 до 18 років, які можуть не мати свого майна або доходів, достатніх для відшкодування шкоди. Тоді як субсидіарні боржники залучаються їхні батьки. У такому разі одночасно в деліктному зобов'язанні мають місце всі види пасивної множинності (дольова, солідарна, субсидіарна) [13, с. 82].

При цьому від зобов'язань, які виникають внаслідок перевищення меж необхідної оборони, необхідно відрізнити зобов'язання, що виникають при рятуванні життя та здоров'я фізичної особи при крайній необхідності. Підставою виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди в результаті дій, спрямованих на рятування здоров'я та життя фізичних осіб, є виникнення шкоди в результаті вчинення правомірних дій, які заохочуються суспільством. При рятуванні життя та здоров'я суб'єктом, що зобов'язаний відшкодувати шкоду у разі рятування здоров'я та життя фізичної особи, є держава. Об'єктом є здоров'я або життя фізичної особи. Основним об'єктом відшкодування при таких деліктах є майнові втрати, які виникають у зв'язку з ушкодженням здоров'я чи смертю фізичної особи та можуть виражатися, зокрема, у втраті заробітку чи інших прибутків, у витратах на відновлення здоров'я, поховання тощо [14, с. 91].

На думку М. Панченко, завдання шкоди при захисті права приватної власності у стані крайньої необхідності треба відрізнити від завдання шкоди у стані необхідної оборони, оскільки, незважаючи на правомірність цих дій, у першому випадку завдання шкоди породжує обов'язок щодо її відшкодування. При порівнянні порядків відшкодування шкоди, завданої при використанні необхідної оборони і діями у стані крайньої необхідності, вчений справедливо зазначає п'ять ознак, за якими відповідні способи самозахисту різняться. По-перше, при необхідній обороні завдана шкода не відшкодовується, якщо її межі не були перевищені, при крайній необхідності шкода підлягає відшкодуванню. По-друге, при необхідній обороні посягання на приватну власність завжди виходить від фізичної особи, а у разі крайньої необхідності – від нападника (людини, тварини, природних, техногенних явищ, тощо). По-третє, при необхідній обороні із захисту права приватної власності шкода завдається лише особі, яка здійснює суспільно небезпечне посягання, при крайній необхідності шкода може бути спричинена як заподіювачу шкоди, так і третім особам. По-четверте, у разі перевищення межі необхідної оборони шкода відшкодовується безпосереднім її заподіювачем, а у разі крайньої необхідності можливе покладення відшкодування шкоди на третю особу, в інтересах якої діяв заподіювач по захисту приватної влас-

ності. По-п'яте, у разі необхідної оборони по захисту права приватної власності шкода може бути завдана лише неправомірними діями потерпілого, а у разі крайньої необхідності завдана шкода може бути результатом як дії, так і бездіяльності з боку потерпілого [15, с. 33–34].

Висновки. Необхідна оборона є одним зі способів захисту прав особи. Особливістю дій при необхідній обороні є те, що вони мають бути спрямовані безпосередньо проти правопорушника. Необхідна оборона є комплексним інститутом, однак це поняття в цивільному праві ширше, ніж у кримінальному. При визначенні особливостей відшкодування шкоди, завданої у стані необхідної оборони, необхідно враховувати специфіку кожного конкретного випадку: рятування життя та здоров'я особи, виникнення зобов'язання з множинністю осіб на стороні заподіювача залежно від процесуального статусу правопорушника (малолітня чи неповнолітня особа) тощо.

Список використаних джерел:

1. Антонюк О.І. Діяльність органів внутрішніх справ та право особи на самозахист цивільних прав та інтересів. Пробл. правозн. та правоох. діяльності. 2003. № 2. С. 111–119.
2. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2000. 346 с.
3. Гарбатович Д. Необходимая оборона при защите права собственности. Уголовное право. 2007. № 2. С. 37–39.
4. Порошук Т.С. Юридична природа самозахисту в цивільному праві. Пробл. цив. права та цив. процесу на сучасному етапі розвитку законодавства: матер. міжвуз. курсантської (студентської) наук. конф. (Донецьк, 5 квітня 2002 р.). Донецьк, 2002. С. 194–197.
5. Лов'як О.О. Відшкодування шкоди, завданої громадянину діями службових осіб ОВС у стані необхідної оборони. Юрид. наука. 2011. № 6. С. 37–45.
6. Цивільний кодекс України: за станом на 01 березня 2016 року. Відом. Верхов. Ради України. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (зі змінами).
7. Яроцький В.Л. Характеристика самозахисту речових прав як різновиду правомірних дій. Форум права. 2013. № 4. С. 466–473. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_4_79.pdf.
8. Параниця С.П. Самозахист як самостійне суб'єктивне право особи. Часопис Київ. ун-ту права. 2011. № 2. С. 33–36.
9. Про судову практику у справах про необхідну оборону: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 1. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/7268F441DF43F751C2256C960046F11>.
10. Жила О.В. Особливості виникнення права регресної вимоги. Митна справа. 2013. № 6 (90). Ч. 2, Кн. 1. С. 279–284.
11. Стецюк Л.Л. Щодо можливості недієздатної фізичної особи бути гестором – суб'єктом самозахисту способом вчинення юридичних вчинків у майнових інтересах іншої особи без її доручення. Форум права. 2010. № 4. С. 865–868. URL: <http://nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10c11bid.pdf>.
12. Парасюк В.М. Цивільна правоздатність та дієздатність фізичної особи / В.М. Парасюк, І.В. Садовник. Митна справа. 2014. № 2 (92). Ч. 2, Кн. 2. С. 139–144.
13. Отраднова О.О. Множинність осіб у деліктних зобов'язаннях. Бюл. Міністерства юстиції України. 2013. № 7 (141). С. 76–82.
14. Булеца С.Б. Відшкодування шкоди при рятуванні життя та здоров'я фізичної особи. Вісн. Запорізьк. нац. ун-ту. Юрид. науки. 2012. № 2. Ч. 1. С. 90–94.
15. Панченко М. Форми самозахисту приватної власності у цивільному праві України. Підприємництво, госп-во і право. 2007. № 1. С. 31–34.